

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HANDSKERUMSBØGERNE
DANMARKS HERLIGHEDER

OTTO NORN

Bornholmske byer og
fæstningen Christiansø

GJELLERUP

Bornholms byer og
fæstningen Christiansø

Handskerumsbøgerne · Danmarks herligheder

omfatter:

Ellen Andersen: Sydfyns herregårde

Bredo L. Grandjean: Københavnske palæer

Otto Norn: Bornholms byer og fæstningen Christiansø

Under forberedelse:

Gudmund Boesen: Nordsjællands slotte

Hans H. Engqvist: Sønderjyske byer

Th. Ramskou: Himmerlands oldtidsminder

Handskerumsbøgerne · Danmarks herligheder

Redigeret af: AAGE ROUSSELL

OTTO NORN

Bornholms byer og fæstningen Christiansø

GJELLERUP 1967

BORNHOLMS BYER OG FÆSTNINGEN CHRISTIANSØ
er sat med Linotype Aldus
og trykt i Th. Laursens Bogtrykkeri, Tønder.
Omslag og typografi: Finn Aa. Andersen.
Korttegningerne er udført af K. B. Udbye.
Mekanisk, fotografisk eller anden gengivelse
af denne bog eller dele af den er ikke tilladt
ifølge lov om ophavsret.
© Jul. Gjellerups Forlag a-s, 1967.

Bogens fotografier skyldes:

Alfred Kjøller, Allinge, Hugo Matthiessen,
Hans Stiesdal, Otto Norn og B. Ilsted Bech

Indhold

Forord	7
Bornholms byer	9
Byplanerne	15
Bebyggelsen	28
Boligindretningen	45
Litteraturhenvisninger	51
Fæstningen Christiansø	53
Bygningshistorie	57
Litteraturhenvisninger	71

Illustrationer

Kort over Bornholms byer	9
Bykort over Rønne	13
Rønne	10, 12, 14, 16, 17, 19, 30
Bykort over Hasle	21
Hasle	22, 23
Sandvig	25
Bykort over Allinge	29
Allinge	31
Gudhjem	32, 33, 35
Bykort over Svaneke	37
Svaneke	36, 38, 39, 41, 43, 46
Nexø	47
Åkirkeby	48, 49
Silderøgerier	50
Kort over Christiansø	53
Christiansø	55, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 67

Forord

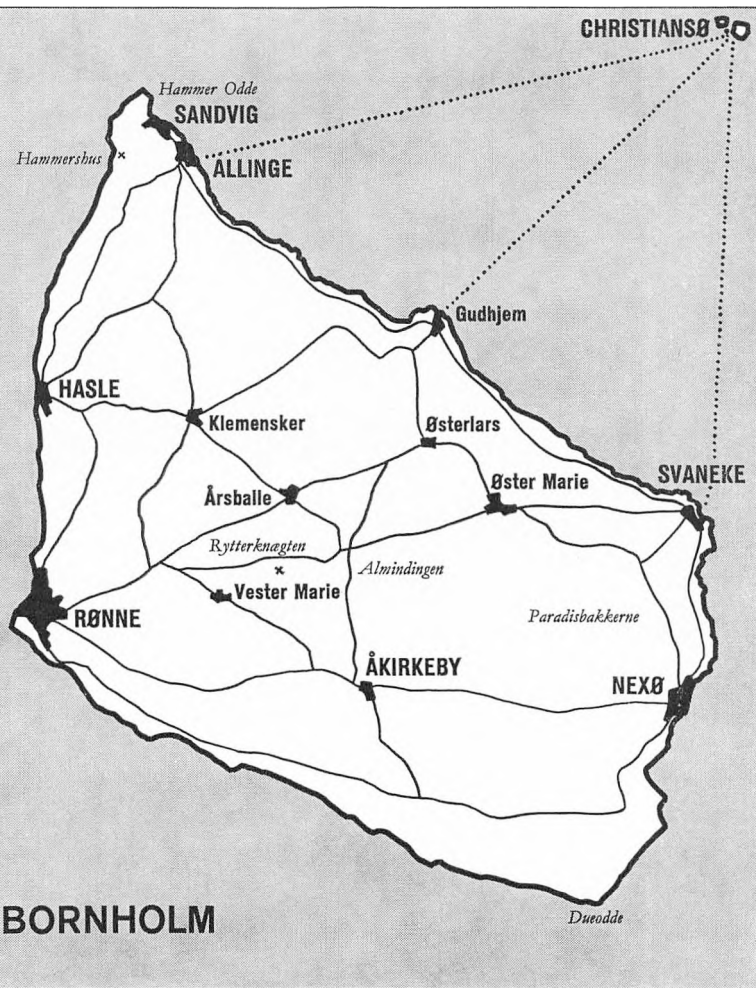
Vi ved det alle; digterne har lært os det, malerne har skildret det, og vort eget øje har vist os det: Danmark er et dejligt land! Og i en tid, hvor statsmænd og nationaløkonomer i aviser og radio hver dag hamrer ind i vor bevidsthed, at Danmark er et fattigt land, mens hele verden nikker samtykkende, er det en befrielse at kaste de mørke briller, se sig om og råbe: nej, Danmark er et rigt land! Se vore landsbykirker mellem de runde bakker, se vore oldtidsminder i skov og på hede, se vore herregårde i de dejlige parker! Det er alt sammen vort, det er vor kulturarv, det er dansk nationalejendom, det er Danmarks herligheder!

Sådan stod der i forordet til det første bind af den serie, Jul. Gjellerups forlag udsendte kort efter krigen. Man kan måske sige, at ordene genspejler jubelen efter befrielsen, men de har gyldighed den dag i dag. Nu har hver mand sin bil og bruger megen fritid til at se sig om. Han har krav på at få at vide, hvad det er, han ser.

Redaktionen har valgt i alt væsentligt at genanvende billederne fra den første udgave vel vidende, at vegetationen på og omkring herregårdene har ændret sig i løbet af de forgangne 20 år, at nogle kirker har fået nye vinduer osv. Men det er ikke noget, der ændrer karakteren af monumentet, og mange motiver, især i byerne, kan på grund af lygtestandere, færdselstavler og parerede biler ikke mere fotograferes så godt som tidligere. Seriens opgave er ikke at give et tidsbillede af 1960'erne, men at vise, hvad natur og kunst har givet os: Danmarks herligheder.

Aage Roussell

Bornholms byer

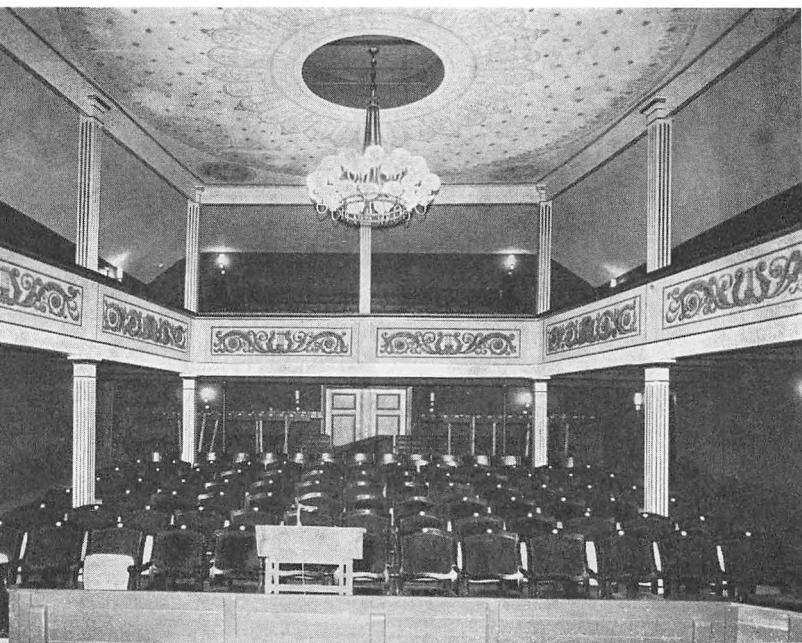

Rønne, grundplan 1744

Bornholm blev længe ved at være »den ukendte ø«, og opdagelsen fandt først sted, da dampskibene for 100 år siden regelmæssigt og hurtigt – til tider endda ret smertefrit – gjorde det muligt for almindelige rejsende at besøge det fjerntliggende og mærkelige land. En række fremragende malere har siden åbnet vore øjne for øens særprægede natur. Forhen, i sejlskibenes dage, var Bornholm anderledes isoleret, og de enkelte eventyrlystne, som sommerdage vovede sig derover for at udforske øens gåder, fandt hverken hoteller eller kroer rede til at modtage sig, men var henvist til privatfolks gæstfrihed; i dag kan selv den mindst velbeslåede turist få det logi, der passer ham.

På mangfoldige områder gik bornholmeren i lighed med andre øboer sine egne veje, som oftest trofast i fædrenes spor. Selv om meget nyt i løbet af det sidste 100 år er strømmet ind på øen, blev ikke alt taget lige varmt til hans hjerte. Med indgroet mistillid til alt, hvad der kommer »ovrefra«, forstår han at vælge og vrage og har nødig villet gøre undtagelse for boligvanernes vedkommende. Denne seje vedhængen ved sunde idealer skyldes det, at de bornholmske byer har kunnet bevare deres særpræg under de nye tiders rivende udvikling. Men nybyggerne omkring de nu nedlagte stationer på landet formåede ikke at overføre de gode principper til de moderne bydannelser. Stationsbyerne ligner præcis hinanden over hele Danmark og vidner om boligkulturens fremadskridende og velsagtens uafvendelige uniformering.

Rønne teater, 1967

Det var ikke Bornholms byer, som først blev opdaget, men øens natur (det klare lys fra havets spejling!) og historiske mindesmærker, kirkerne og borgruinerne, hvis ejendommelighed måtte springe enhver fremmed i øjnene. Det turde vel overhovedet være et spørgsmål, om byerne derovre endnu i dag helt og fuldt er opdaget. En forudsætning herfor må dog være, at den besøgende har gjort sig deres ejendommeligheder klart og forstået årsagerne til særpræget.

Dette lille skrifts billeder og tekst er tænkt som en introduktion til nydelsen af en upåagtet side af Born-

RØNNE

Hasle 11 km

Svanke 30 km

Åkirkeby 16 km

Forslag til byvandring

Rønne, Hovedvagtsplads, 1951

holms herligheder og som et forsøg på at værdsætte en jævn borgerlig, ja almueagtig arkitektur. Det er ikke de store numre, som tæller, de er hurtigt overset, men det enkle, fordringsløse og fremfor alt helstøbte miljø. Det er, hvad man bør opsøge, og til fods, på slentreture gennem lunefuldt svungne gader, mellem venlige facader og duftende haver. Man vil da opdage, at disse småbyer er i inderlig samklang både med natur og mennesker.

Byplanerne

Hvor ejendommelig på nær sagt alle områder er ikke denne ø? Her kendes landsbyen og herregården ikke, hvad blandt andet har ført med sig, at kirker og sogne har beholdt deres katolske helgennavne. Til gengæld har købstæderne – hvis de da ikke ligner et fiskerleje – ofte et umiskendeligt landsbypræg. Årsagerne hertil er at finde i de specielle kulturgeografiske og historiske forudsætninger.

I vikingetiden og den ældre middelalder har Bornholm været en station på den vigtige øst-vest gående handelsvej gennem Østersøen. Det er sandsynligt, at øens befolkning ligesom gotlænderne i samme periode ved siden af landbrug også befattede sig med handel, og at deres befæstede kirker i højere grad var beregnet på at skulle beskytte kostbart gods end menneskeliv. Øen var dog for lille til, at bysamfund kunne opvokse her. Det blev ikke i så høj grad handelen som fiskeriet, der fik de bornholmske byer til at fremstå.

Senere i middelalderen, da sildene stod i tætte stimer ved øens kyster, groede stæderne frem på strandene, hvor betingelserne for ankerpladser var bedst. At alene Aakirkeby kom til at ligge »inde i landet« skyldes dens centrale position på øen, der gjorde den til et gejstligt og verdsligt midtpunkt, oven i købet med købstadsretigheder. I ly af dens store og mærkelige kirke voksede et bysamfund op, men stort blev det aldrig.

Naturen gav sit, menneskene deres bidrag til de bornholmske byers ejendommeligheder. Da sørøveroverfald ikke længere truede, vovede man sig helt frem til ky-

Ronne, 1951

sterne, hvor havets rigdomme lokkede. Fiskernes hytter og de tyske købmænds boder klumpede sig sammen omkring de naturlige havne, og om efteråret, når silden var fedest og mest talrig, rørte sig et myldrende liv som på de berømte handelspladser ved Skanør og Falsterbo. Som sikre sømærker for fiskerne tronedede kirke eller kapel på brinkerne eller klipperne i ensom majestæt over småbyernes beskedne huse nedenfor ved stran-

Rønne, 1951

den. Endnu kan man fra kirkegårdene i Hasle og Svanke se ind over det fri bondeland, som strækker sig næsten frem til diget, og kommer man ad søvejen, modtager man stadig det indtryk, at kirkerne samler folks huse omkring sig som hønen sine kyllinger. Om sildefiskets rigdomme og hansestædernes væld vidner endnu de sengotiske altertavler: den meget smukke og rigt forgyldte, som står i Hasle kirke og den, der efter en

nylig stedfunden istandsættelse er flyttet fra Sct. Annæ kapel i Gudhjem til byens nye kirke. De mange alterkalke med plattyske indskrifter, som er bevaret på øen, taler om de samme kulturforbindelser i denne periode.

Da bornholmeren først én gang havde slået sig ned ved havet, forlod han ikke dets nærhed, heller ikke efter at det store sildeeventyr var slut, og så mange vigtige fiskerlejer og handelspladser blev forladt rundt om ved Danmarks Østersø-kyster. Men det var på karrige betingelser, han holdt stand, og selv om øens befolkning siden er mangedoblet, er flertallet af Bornholms byer vedblivende små, hvad der ikke gør dem mindre behagelige at færdes og leve i. Alene Rønne og – i nogen grad – Nexø har kunnet tage luven fra de andre og følge med udviklingen. Det har ikke kunnet undgås, at de har sat lidt af det overstyr, som byerne herovre ellers ejer fremfor de vestdanske købstæder.

Skønt Bornholms byer med undtagelse af Allinge-Sandvig og Gudhjem alle gik ud af middelalderen med kongelige købstadprivilegier, fik ingen af dem dog nogen sinde de institutioner, der overalt betragtedes som forudsætningen for købstadsrang, og de fleste har helt op imod vor tid kunnet klare sig med en ufuldstændig kommunal forvaltning. Disse »primitive«, men sunde og naturlige forhold er nøglen til forståelse af hovedparten af deres særegenheder.

Der har aldrig været knyttet torveprivilegium til byerne på Bornholm. I modsætning til, hvad der gjaldt i det øvrige land, var de handlende ikke henvist til ét bestemt sted i byen, hvor øvrigheden kunne føre skarp kontrol ved al slags »posekikkeri«. Bornholmeren ønskede at handle hvor og når, det passede ham; drejede det

Rønne, 1951

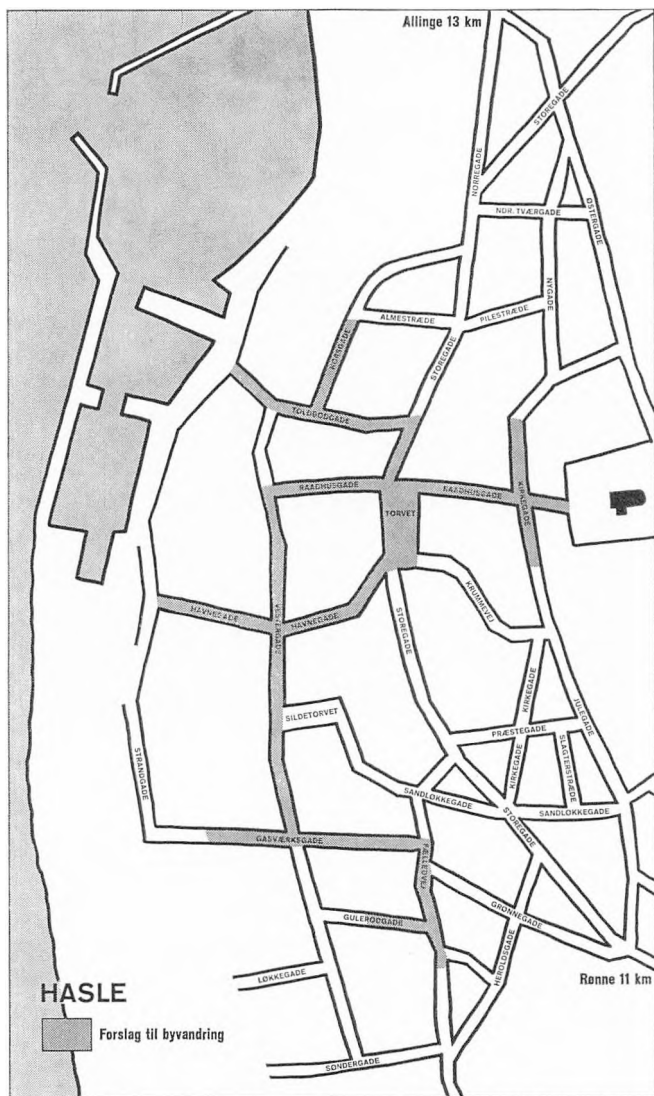
sig om storhandel, da bag købmandsgårdens skærmende længer, og til bønderne og fiskerne med deres varer, var der altid stadeplads på en strimmel gade eller ved havnen. De bornholmske byer havde ikke fra gammel tid noget torv, og man skal endelig ikke lade sig blænde af Storetorv i Rønne, der har en ikke særlig fjern fortid som grønning og eksercerplads for borgervæbningen. Først i løbet af det sidste hundrede år har Storetorv i

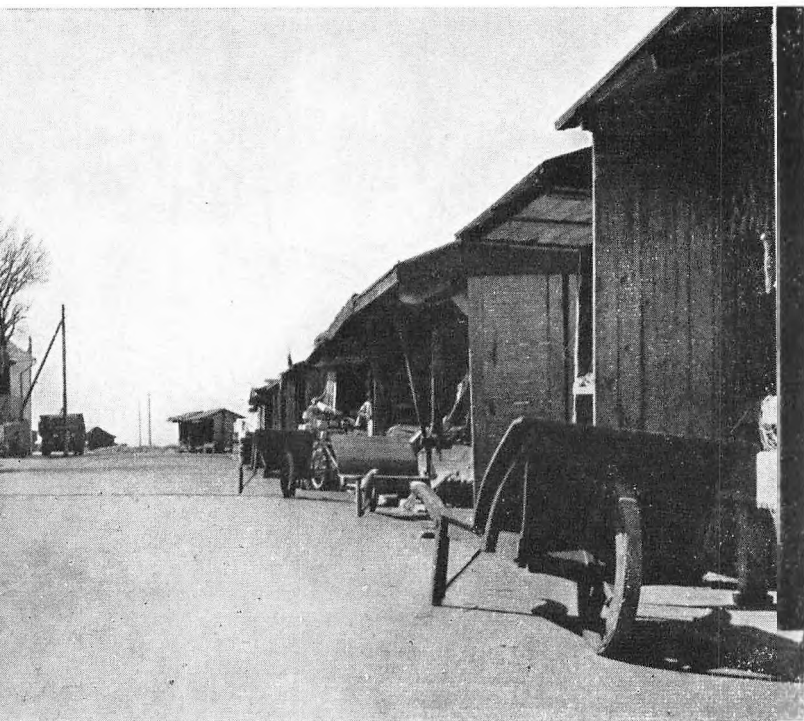
Rønne overtaget rollen som bycentrum i moderne forstand med springvand, biografer, kiosker og alt hvad hører sig til.

Medens torvet fra gammel tid i alle andre af landets byer var byens kimcelle, hvor omkring bebyggelsen voksede op og trængte sammen, kom andre love til at gælde for byplanudviklingen herovre. Der blev aldrig trængsel i de bornholmske byer, derfor kan man stadig slentre rundt, i hvert fald i de fleste.

Da bybefolkningen ikke nød godt af noget torveprivilegium, så den ingen grund til at lade sig spærre inde bag gærder og grøfter. Svenskerne forsøgte med ringe held at indgrøfte byerne under besættelsen 1658, og senere på de danske kongers gentagne påbud til borgerne i de bornholmske byer om at indrette torv, svarede de uhyre fornuftigt: »Torv kan drage accise og andet med sig, torvevægters lønning forøger byens skatter, torveplads skal brolægges.« Bornholmeren havde sine gode grunde til vedblivende at foretrække fri handel og bytte. Endelig var sagen jo også den, at handel og håndværk spillede en mindre rolle for indbyggerne i byerne herovre end i det øvrige land. Beboerne var for størstepartens vedkommende fiskere, hvis hytter og småhuse samlede sig om bådehavnen, eller landbrugere, for hvem det var en livsbetingelse, at have bekvem adgang til de store bymarker. Fiskerhytten og avlsbrugergården er stadig levende elementer i Bornholms bysamfund.

Bygærdet bugtede sig – hvor det fandtes – lavt og uanseligt hid og did eftergivende over for det ringeste tryk indefra. Manglen på torv og regulære gader var iøjnefaldende, og bebyggelsen bredte sig forholdsvis

Hasle, 1951

mere i de bornholmske end i andre danske byer. Man finder derfor overalt i de bornholmske byer krogede gader og småstræder, spring i husrækkerne, sære blindgyder, vinkler og fornøjelige småpladser. Men på sin vis respekteredes bygærdet dog, og da der var god plads indenfor, fandtes ingen naturlig grobund for den særlig i dette århundrede så yndede villa-bebyggelse. Det er først i den allernyeste tid og nærmest kun i Rønne, at

Hasle, 1951

villakvarterer er vokset op. Enkelte steder, navnlig i Svaneke, kan man tværtimod endnu finde byens kontur ren, klart og smukt afgrænset fra de frodige agre, således som engang var tilfældet ved alle Danmarks byer.

Naturen begunstigede dog i endnu højere grad end indbyggernes frihedstrang byernes rummelighed. Færdes man i klippebyerne Gudhjem og Svaneke eller betragter den ældste pålidelige grundplan af sidstnævnte

by, forstår man, hvorfor myndighederne måtte lade borgerne have deres frihed til at lægge gårde og huse, hvor de ønskede, selv om en ende hist og her kom til at stikke uden for bygærdet. Vi er i slettelandet Danmark så uvant med at forestille os en by, som ikke ligger i et nogenlunde jævnt niveau, og egentlig kun langs Middelhavets kyster finder vi små byer, som har noget væsentligt tilfælles med Bornholms. Se på Svaneke, hvor yndefuldt husene har lagt sig til rette i klipperne amfiteatralsk omkring havnen som en dagliglivets scene. Alt foregår »på havnen«, og naturligvis er de bedste pladser langs orkestergraven tidligt blevet optaget af købmændenes store, firlængede gårde. Blot er logerne i vore dage besat af muntre sommergæster. I Hasle, Sandvig-Allinge, Gudhjem og Svaneke oplever man en by bygget i flere planer, hvad der kun lader sig gøre få steder i det øvrige Danmark. Man får her i tilgift til alle de mange maleriske synsvinkler udblik tværs over hus-tagene, ned gennem gaders og slippers dybe skakter; virkningen er en ganske anden end den, man kommer ud for i en bakkeby. Fald og stigninger er så bratte, at bebyggelsen ikke kan følge terrænet i jævnt glidende rytmer, billedet skifter ustandseligt, og lange ubrudte husrækker er sjældenheder.

I Rønne og Nexø har bebyggelsen antaget mere almindelig karakter, men har dog også sine ejendommeligheder. Hovedgaderne følger i disse byer kystlinjens bløde kurver, i Nexø ligger den på »Aasen«, en gammel strandvold.

Visse træk af Rønnes byplan forstår man kun udfra en betragtning af den rolle byen altid har spillet som øens største, som dens »hovedstad«. Dens ældste dele

Sandvig, 1951

må søges i kvartererne omkring havnen, Storegades sydligste ende, hvor den beskedne rådstuebygning lå tæt ved nedkørslen til havnen og på kirkebakken. Hovedfærdslen fra øens indre ledes stadig igennem dette kvarter af byen. De store købmands- og skippergårde bredte sig i samlet række langs Storegades midterste del, som har bevaret sit aristokratiske udseende. Amtmanden er flyttet ind i en forhenværende skippergård,

Bornholms kommandant, »Klubben« og et af øens dagblade ligeledes. Der er stil over Storegade ligesom over Bredgade i København.

Der findes to meget fint tegnede og kolorerede byplaner fra 1687 og 1744, glimrende illustrationer af disse gamle hovedtræk i Rønnes byplan, som den nyere tids rivende udvikling i nogen grad har tilsløret.

Christian V udvalgte Rønne til forpost mod arvefjenden Sverige og lod byen befæste. Det var en drøj opgave for hans ingeniør at indpasse den vildt voksende by i fæstningsværkernes spændetrøje, men til indbyggernes glæde gjorde han den så vid, at de kunne røre sig, og i øvrigt, selv om fæstningen blev moderniseret 1744 og en ny plan tegnet i den anledning, var Rønnes betydning for krigsmagten til alle tider ringe. Af fæstningsværkerne eksisterer nu kun kastellet på odden med det robuste runde tårn fra C. V's og magasinbygningerne fra F. VI's tid. Hertil kommer så – inde i selve byen – hovedvagten fra 1744, desværre uden vagtparade. Men de gamle sirligt tegnede planer viser, hvor storstilet anlægget var tænkt, og den fra 1744 afslører tilmed de karakteristiske træk: Storgårdene på Storegades nordside med gårdspladser og haver bagved ud til Grønningen, pladsen, som i det ældste fæstningsprojekt allerede var udset til byens torv, men som først ved reguleringen efter bombardementerne 1945 er sat i direkte forbindelse med havnen. Bortset fra Rådhuset (nu Politistation) fra 1834 er torvets randbebyggelse fra de seneste år og omtrent som alle andre steder i landet.

I sejlskibenes sidste store periode, begyndelsen af 1800'rne fik Rønne en blomstring, som satte blivende spor. Byen blev ikke militærets, men skippernes og køb-

mændenes. Ikke blot indtager deres store gårde og haver de fornemste grunde, men det skyldes deres initiativ, at Rønne ejer et af landets ældste og smukkeste teatertrum (fra 1824, senere udvidet og nylig meget fint istandsat). I de lange, mørke vintermåneder, når skibene lå indefrosset i havnen, samledes borgerskabet til diletantkomedie i sin egen bygning, en ombygget gård i Østergade, bekvemt liggende også for de tilskuere, der kom udenbys fra. Der spilles stadig på den gamle scene, og teatertrummet hører uden tvivl til Bornholms store seværdigheder.

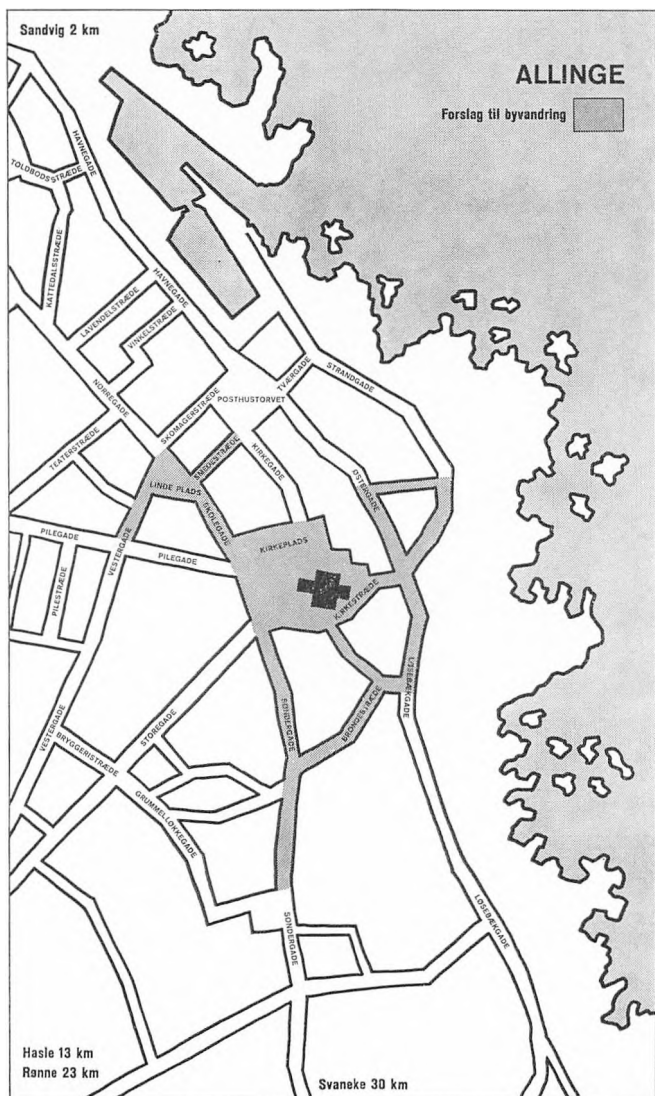
Så vidt nåede ingen af øens andre byer; alene i Rønne fandtes civile og militære embedsmænd og et købmands-aristokrati tilstrækkelig talstærk til at kunne besætte rækkerne i et parket. Men desto mere hægede man i de små byer om de uskyldige glæder, og det er fortrinsvis til dem, at det forjagede storstadsmenneske bør søge, hvis han vil opleve lidt af forrige tiders sindige livsrytme. Men så er det bedst at komme uden for sæsonen.

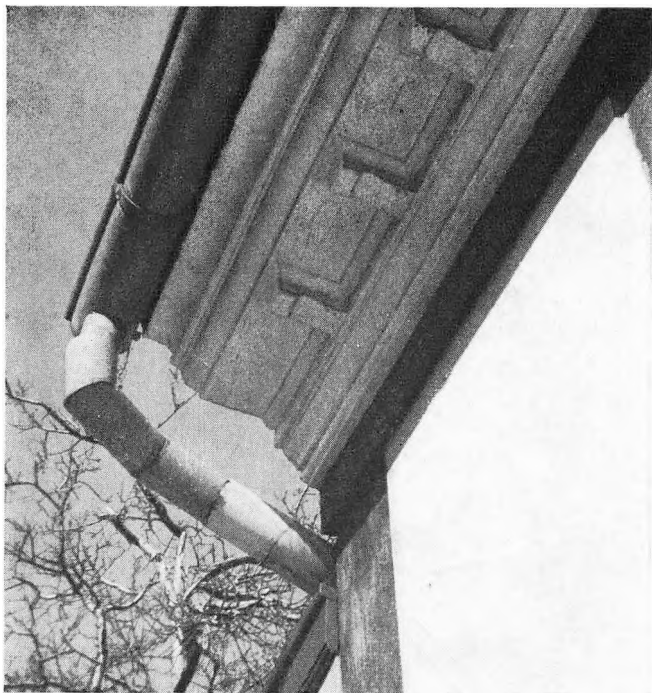
Bebyggelsen

Når denne lille oversigt behandler byplanerne for sig, er det en ren abstraktion, da det er bebyggelsen, gårdene, husene, haverne, der danner byen. Det er på tide at få mønstret fyldt ud, så det kan få menneskeligt liv og farve.

Ingen ledende hånd, end ikke ingeniørofficerernes, formåede at tvinge bornholmernes byer ind i faste former. Gader og pladser voksede frem af stier og grøninger uden hensyn til andre love end dem, ethvert selv nok så primitivt bysamfund må underlægge sig. På lignende måde gik det bebyggelsen, arkitekturen, hvis man tør bruge et så fint ord i forbindelse med huse og gårde i Bornholms byer.

I højere grad end andre steder har man herovre holdt sig det ideal for øje, at hver familie – endog den fattigste – bør bo under eget tag. Selv i Rønne, der allerede i 1700'erne var stor nok til også at rumme fattigfolk, boede meget få af indbyggerne i lejeboder. Og på Bornholm nærer man fortsat indgroet uvilje mod at bo til leje. Men skal alle borgere selv i en lille by bo i enfamiliehuse med tilhørende gård og have, må det areal, byen indtager, blive uforholdsmæssig stort. Det mærkes naturligvis først, når byen har nået en vis størrelse og er særlig påfaldende for Rønnes vedkommende. Nu kunne man fristes til at tro, at bornholmeren, også hvor naturforholdene ligefrem tvang ham dertil, foretrak at bo isoleret, i en slags villabebyggelse. Dette er imidlertid ikke tilfældet. Hvor muligheden var til stede indrangede han sit hus mellem naboernes, og vendte haven

Amtmandens tagskæg, Rønne, 1967

ud mod gaden, blev den ordentlig heget med høje diger eller mure. Dette giver en god sammenhæng i gadebillederne.

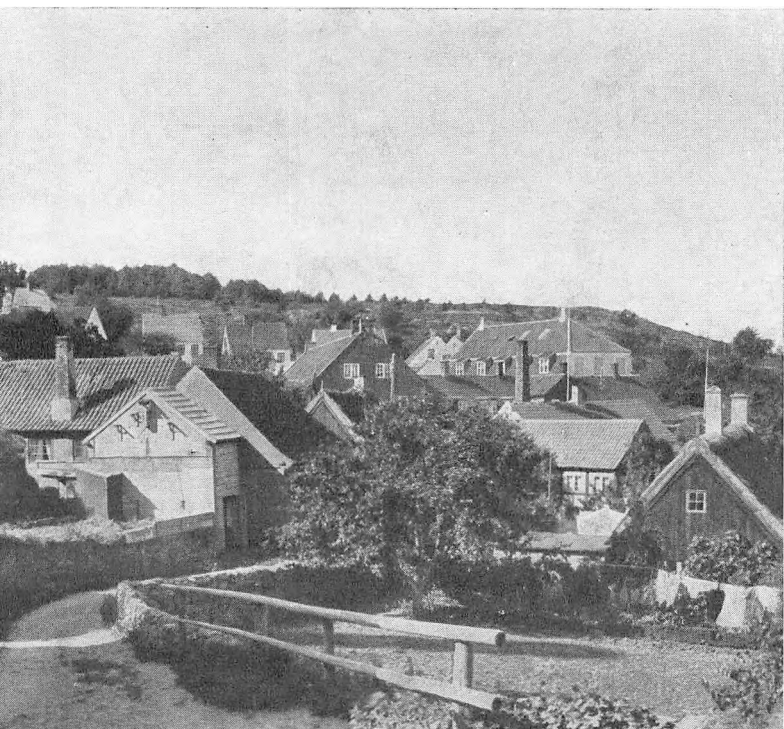
Efter at Frederiks stenbrud i Nexø blev åbnet o. 1750, fandt indbyggerne på at benytte de dejlige dybrøde affaldssten til deres diger, der ofte nåede mands-højde. Skikken er desværre hørt op og et smukt og ejendommeligt træk i bybilledet ved at blive udvisket. På lignende måde går det opsætningen af de bindings-

Allinge

værksmure »væggered«, som navnlig i Rønne så smukt lukkede de talrige huller i husrækkerne. Disse skærmende mure blev kalket og tjæret ligesom husenes facader og gav gaderummet helhed på trods af bebyggelsens tit lidt spredte karakter.

Frodige haver hører med til billedet af næsten enhver dansk småstad, men sædvanligvis skjuler de sig bag husene og er kun tilgængelige for nysgerrige blikke fra et smalt bagstræde, hvor buske og træer vælder

Gudhjem, 1922

ud over et lavt gærde eller et frønnet stakit. Haverne i de bornholmske byer klemmer sig ind mellem huse og klipper, hvor de kan få plads. De indtager naturligvis helst de lune skrån timer mod syd og vest, og her trives en næsten sydlandsk flora. Thaarup noterer poetisk i sin indberetning 1806: »Haverne i Rønne frembringe og en stor Mængde Blomster. Ved disses Opelskning udmærker sig især Blomstervennen Toldkasserer

Gudhjem, 1951

Heiberg. I hans mørke Bolig smiler en evig Vaar og det er, som hans Blomster aldrig afflorede.« Sydlandske træarter, som kun trives dårligt i andre egne af landet, opnår mellem Bornholms lune klipper en høj alder og anselig vækst. Her ser man vinranken klatre hen over husenes lave, røde tage, og navnlig i Gudhjem og Svaneke, »træfrugternes hjem her på landet«, får figen- og morbærtræets frugter fylde og sødme og understre-

ger dermed disse byers lighed med sydens. Byhaven har sin egen charme, der hænger sammen med, at den leger skjul, gemmer sig – tit kun på skrømt – overrasker og belønner den, som bejler til den. Byhaven er også i slægt med den kyske, alvorlige klosterhave, i den kan man tænke, behøver ikke altid grave eller drikke kaffe.

Men nu selve husene og gårdene. Også de har deres eget præg, uskyldighedens, således som det selvgroede eller hjemmegjorte får det. Til at bygge de huse, bornholmeren havde brug for, hørte ingen kunst og kun lidt håndværk. Arkitekter kendte man ikke, og håndværkerne behøvede ikke større uddannelse for at gøre fyldest. En sådan havde de i øvrigt svært ved at erhverve sig på øen. Til de mange andre former for frihed, som byerne herovre nød, hørte også lavsfriheden. Hvad der således manglede af professionel duellighed, kunne man på dette som på så mange andre områder let erstatte af bestemt fastlagte traditioner. Magtede byggherren ikke selv at rejse husets tømmerværk, var der altid en skibsbygger eller en landhåndværker, som kunne række en hjælpende hånd. Problemerne var ganske ens på land og i by og teknisk set de enklest mulige. Bindingsværkets konstruktion forenkledes man mest muligt. Som i andre skovfattige dele af landet, strøg man alt overflødigt tømmer, efterhånden endog fodremmen, og da man aldrig vovede sig højere end til ét stokværk, kunne man se bort fra skråstivere og andre komplicerede led. Gavltrekanter dækkedes man med brædder, og tavlene mellem stolperne fyldtes almindeligvis indtil langt op i 1800'erne ud med lerklining og soltørrede sten, som det var kvindearbejde at fremstille.

Gudhjem, 1951

Til skorsten, det eneste, hvortil man havde behov for brændte sten, hentede man materialerne på Hammershus slotsruin. Den professionelle håndværkers hverv var endt, når huset stod rejst, taget tækket og vinduer og døre leveret fra snedkerens værksted.

Husbygningens standardisering betragtes almindeligt som et fremtidens løsen. Mange steder jorden over rejser sig nu hele byer, hvis huse leveres færdige, de en-

Svaneke, 1944

kelte dele efter standardstørrelser, så de blot kan føjes sammen af køberen. I virkeligheden var den traditionsbundne byggemåde på landet og i småbyerne herhjemme lige så forenklet. Et fag havde sine bestemte normer, og fag kunne føjes til fag så mange, som var ønsket. Vinduer og døre havde sine mål bestemt af århundreders erfaring for, hvad der var mest rationelt, og man anbragte dem præcis, hvor man havde mest

Svaneke, 1944

brug for dem. Alt dette gjorde man uden kunst, og alligevel blev et sådant simpelt hus på sin vis et kunstværk. Nutidens boligbyggere har meget at lære af Bornholms byer. »Havebyen« skaber et sundt menneskeligt miljø.

Ingen af de mange bevarede bindingsværkshuse i de bornholmske byer er særlig gamle, de ældste vel kun et par hundrede år, størsteparten næppe mere end det hal-

Svaneke, 1944

ve, men blandt de forskellige småtræk, som giver bebyggelsen et lokalt bestemt præg, kan nogle udmærket godt grunde sig på en langt ældre tradition. Udviklingen har ført med sig, at meget af det særegne er så godt som forsvundet. De bræddeklædte gavle, som ofte prydedes med en brandstang endende i et dragehoved forsvandt sammen med stråtagene for godt hundrede år siden af fælles årsag: Brandfaren. I skipper-

byen Rønne var tidligere karnapper og »kikkenborge«, små udsigtstårne på tagryggen, almindelige. Fra de førstnævnte kunne beboerne holde sig underrettet om trafikken på landjorden, fra sidstnævnte om, hvilke skibe der stævnede ind og ud af havnen. Nu er kun en enkelt karnap tilbage på en skippergård i Østergade, og af kikkenborge findes kun to på Johnsons gård ved havnen og købmand Rønnes ved hovedvagten. Andre ejendommeligheder har vist større levedygtighed. De høje kampestens-fodmure f. ex., der navnlig i klippebyerne, hvor husene ofte ligger på et stærkt faldende terræn, kan være mere end mandshøje og give en lun, jordfri kælder. Enkelte steder i de mindst befærdede gader har man bevaret de små enkle trætrapper på tre, fire trin kækt springende frem foran gadedøren, der altid lå i plan med husets facade. I klippebyerne Allinge-Sandvig, Gudhjem og Svaneke er fodmurens højde tit så stor, at man har måttet bygge statelige stentrapper langs facaden med reposer foran døren og fine smedjærns gitre prydet med skinnende messingknopper. Disse trapper giver liv i gadebilledet og virker med til, at man klart fornemmer husenes placering i forhold til terrænet. Et andet mere diskret træk har også formået at bevare sig: Lugen i den ene af gavltrekantens nederste vinkler. På dette sted sad den bekvemt, når vinterens brændsel eller bådenes master og sejl skulle bjerges i hus.

Alle disse her nævnte træk er af funktionel art. Det var først i begyndelsen af 1800'erne, at bornholmeren under indflydelse fra den alt besejrende københavnske empire begyndte at pynte på sit hus og udstaffere det med former, der var bestemt af alment-æstetiske – og ikke lokalt-praktiske hensyn. Vinduerne fordeltes her-

Svaneke, 1944

efter hyppigt, som symmetrien krævede, på begge sider af døren i facadens midtakse, og døren selv blev noget højtideligt, indfattet i en lille tempelfront med pilastre eller halvsøjler og trekantgavl, alt snedkret såre net. Man blev nu også tilbøjelig til at betragte det enkle tagudhæng som simpelt; facaderne blev ikke så sjældent i denne periode kronet af fine gesimser med profilerede sugfjæle eller tandsnitkonsoller. De kan virke overor-

dentlig indtagende disse empire bindingsværksbygninger, der trods pynten har bevaret det troskyldige som en bondepige i højtidsklæder, og de gled ind i rækkerne stilfærdigt og uden at vække opsigt. Det samme lader sig ikke ganske sige om de huse af grundmur, som o. 1830 begyndte at dukke op, tidligst og mest talrigt i Rønne.

Efter et par uheldige forsøg i slutningen af 1700'rne, lykkedes det o. 1830 at iværksætte et rentabelt teglbrænderi på øen, og selv om lerkliningen fortsat et stykke tid var en betydningsfuld faktor inden for byggeriet, vandt dog de gode brændte sten mere og mere terræn, og for første gang i de bornholmske byers historie opførtes huse udelukkende af teglsten. Et af de tidligste og mest velbevarede er karakteristisk nok præstegården i Søborgstræde i Rønne fra 1831, en kultiveret embedsbolig med et klassisk anstrøg. Når kontinuiteten i den lokale byggemåde trods det nye materiale lod sig bevare i det store og hele, skyldes det, at man endnu et stykke tid nøjedes med de gamle »menneskelige« størrelsesforhold, som også kom til at gælde for de nye grundmurede huse. Der gik fortsat tre alen til hvert fag, og det var utænkeligt, at bornholmeren ikke skulle kalke og tjære sit hus, således som det i umindelige tider havde været skik. Den dejlige okseblod-røde farve, som endnu er almindelig navnlig på sydlandet, har dog næppe været i brug mere end et hundrede år; ligeså længe – i hvert fald – har det været skik at tjære sokler og stolper, og man må give Panum ret, når han 1830 skriver: »at alle Huse i Frastand synes at være ternede«. I det hele taget spiller farverne en stor rolle i Bornholms klare luft; man må derfor med største sympati se på de

Svaneke, 1944

bestræbelser, der nu udfoldes for at undgå de skrappe kulører, de færdige, fabriksfremstillede produkter. Heldigt nok er de fleste bornholmske huse ikke større, end at ejeren selv kan kalke det, mageligt stående på jorden.

Empiren kom sent til Bornholm og holdt sig længe; men o. 1860 gav man afkald på den smule klassiske pynt, hvormed man havde udsmykket sine simple huse, og gik over til mere enkle former, hvis udspring er at

finde i hovedstadens borgerlige arkitektur. Et ganske uniformt træk var fra nu af det gennemgående gesimsbånd under vinduerne, som fremhævede facadernes horisontale virkning i modsætning til bindingsværkets lodrette stolper. 60'ernes og 70'ernes talrige sart oliemalede teglstensfacader er nok i opposition til bindingsværket, men gør ikke oprør, de bringer kun afveksling i de lidt ensformige husrækker. Selv om det mærkedes, at respekten for det fra gammel tid vedtagne så småt var ved at svækkes også på afgørende punkter, stod bybilledet bevaret intakt, da opløsningstendenserne endnu ikke gik ud over gesimshøjden. Men da dette først o. 1880 blev tilfældet, da de gamle »menneskelige« mål ikke længere duede, og folk blev storagtige og ville have højt til loftet, ja end ikke undså sig for at bo i to etager, var forvirringen på boligbyggeriets område omsider også nået til Bornholm. Den afstedkom dog alt i alt færre ulykker her end de fleste andre steder i landet. Hvilket naturligvis først og fremmest hænger sammen med, at industrialiseringen kun i ringe grad havde vækstmuligheder i de små fisker- og bondebyer, hvor tilmed respekten for de elementære livsværdier, der til alle tider vil være knyttet til enfamiliehus og have, var så gammel og grundfæstet.

Boligindretningen

Et forsøg på at skildre en særpræget bykultur kan ikke afsluttes uden en kortfattet redegørelse for boligindretningen. Hvorledes var gårde og huse indrettede, som dannede ramme om de hjem, hvis samlede sum udgjorde de små samfund? Selv om det kun kan blive til en antydning, vil man nødig tage afsked med Bornholms byer uden at have tilfredsstillet sin nysgerrighed ved et lille kik indendøre.

På Bornholm som andetsteds afhang boligindretningen af, hvilken stand man tilhørte, og det kan ikke overraske, at størsteparten af de små byers indbyggere boede – og bor den dag i dag – på samme måde som bønderne ude på landet. Bøndernes boligkultur smittede af både på købmandsstandens, på fiskernes og på håndværkernes. Men naturligvis levede man mere eller mindre komfortabelt, afgørende var i sidste instans den enkelte borgers økonomiske formåen. Et besøg i Erichsens gård i Laksegade i Rønne (nu museum) efterlader indtrykket af, hvor spartansk, men smukt, en embedsfamilie indrettede sig for godt 100 år siden.

Hovedprincippet for indretningen af beboelseshuset var økonmirummenes placering i den ene, festrummyes i den anden ende af den tit ret lange længe, og da man herovre holdt af at have god plads også indendøre, skød man ofte en »mellemsal« ind mellem de to skarpt adskilte afdelinger. Førstnævnte udgjordes af bagerovn, bryggers, skorsten og dagligstue, sidstnævnte af salen eller »loftet« med tilhørende sengekamre. Denne del af huset, som kun brugtes ved højtider, lå over kælderen,

Svaneke, 1944

og da den som nævnt var høj, ofte en fuld etage, udgjorde salen et veritabelt »højenloft«. Endnu findes der eksempel på, at salen kan have været en selvstændig bygning, og det er sandsynligt, at den først i senere tider er groet sammen med de rum, hvis anvendelse udelukkende var dikteret af dagliglivets krav.

Fiskeren og den fattige håndværker måtte undvære festsal og gæstekamre og nøjes med færre og mindre

Nexø, 1945

rum i det daglige, hvor forskellen på folks levemåde dog ikke var stor.

Det er påfaldende ringe loftshøjder og smalle døre, man ofte ser i fiskerboder og skipperhuse. For den, der var vant til at færdes i en fiskerskudes eller et sejlskibs lukaf'er, måtte det forekomme ganske naturligt på landjorden at nøjes med de karrige mål, som skibstømreren foreslog, når han hjalp søens folk til en jordisk bolig.

Åkirkeby, 1947

Stuernes faste og løse inventar var i ældre tid fåtalligt og enkelt for de flestes vedkommende. Kun i de velhavende købmænds gårde traf man på finere vægbeklædning og købstadprægede møbler. Til empiretidens facadepryd svarede profilerede dørgerichter og listeindfattede kakkellovnspladser, og på samme tid – kort efter 1800 – begyndte snedkerne på øen at efterligne de københavnske møbeltyper og -former.

En ny tids krav til hygiejne og komfort har for-

Åkirkeby hospital, 1947

længst revolutioneret boligindretningen i de allerfleste hjem i by såvel som på land; men medens møbler kasseres og skillerum let – navnlig i et bindingsværkshus – lader sig flytte, skal der mere til, før man river ydervægge og tag ned og ændrer gadelinjer. Dette skete dog ikke så sjældent i gamle dage, da de store brande med mellemrum ryddede godt op i vore byer.

I 1945 ramtes Rønne og Nexø ved de russiske bombardementer af en katastrofe af tilsvarende omfang, og

Silderøgerier på Strandengene syd for Hasle, 1951

et betydeligt genopbygningsarbejde blev straks iværksat. At genopbygningen af store dele af Rønne og Nexø blev så vellykket, at de alvorlige sår blev lægt uden altfor grimme ar, skyldes for en stor del de energiske bestræbelser for at knytte det nye til den lokale byggekulturs traditioner. Og det må vel opfattes som et vidnesbyrd om disses værdi for fremtiden, at de akademisk uddannede arkitekter ivrigst har søgt at beskytte, hvad i gamle dage almuen alene havde skabt. Vi ønsker os alle sunde byer at bo i. Det har bornholmeren alle dage haft; derfor er klippeøens gamle byer værd at studere.

BORNHOLMS BYER

LITTERATURHENVISNINGER

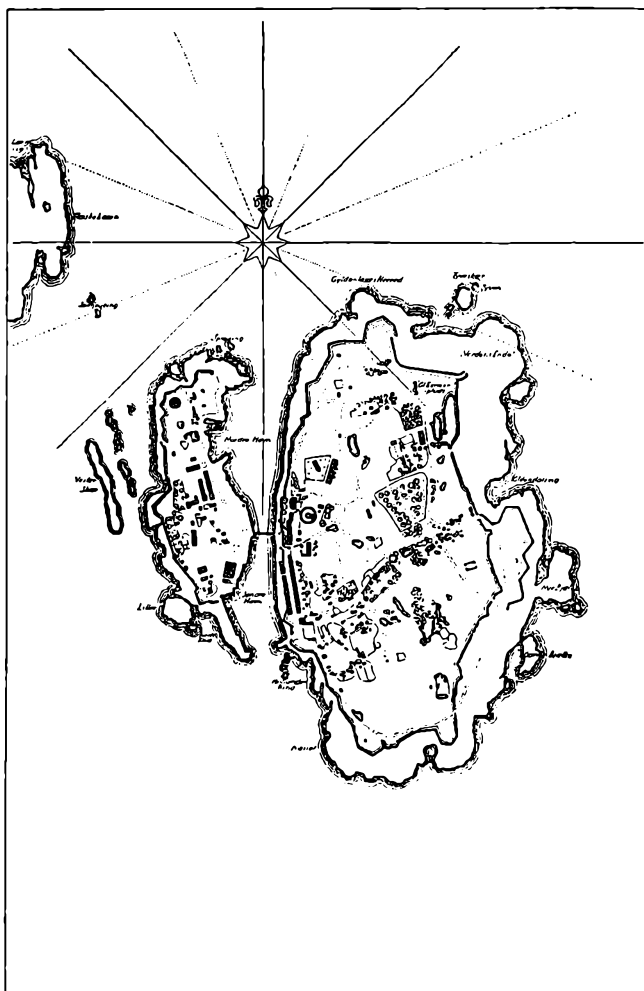
»I hele Norden har intet Land saa lidet som Bornholm faaet saa mange Beskrivelser som denne Ø«. Med disse ord indleder Brunius sine Konstanteckningar under en Resa till Bornholm Aar 1857, og sidenhen er den historisk-topografiske litteratur om Bornholm blevet stærkt forøget, således som fremgår af bibliografien: Bøger om Bornholm. Rønne, 1928; men oplysninger om bolig- og bebyggelsesforhold må søges spredt i mange afhandlinger og værker.

Hvad angår øens almindelige historie og topografi skal først og fremmest henvises til Traps Danmark, Daniel Bruun: Land og Folk og M. K. Zahrtmanns Borringholmerens Historiebog. Rønne, 1934. Sidstnævnte meget kyndige lokalhistoriker har behandlet Rønne bys historie i Rønne By og Borgere. Rønne, 1927. I Bornholms Samlinger XIII, s. 1 ff. og smstds. s. 70 ff. har K. A. Petersen og M. K. Zahrtmann skildret Nexø bys historie. 1955 har Th. Lind udgivet sin Svaneke Bys Historie. Rønne som fæstning er behandlet af J. Klindt-Jensen i et skrift: Barokken i Rønne Fæstning. 1952. Haverne i Rønne er titlen på en kyndig og poetisk skildring af Johannes Thoms. 1965.

Blandt de ældre topografiske værker findes om vort emne flest oplysninger i F. Thaarup: Kort Oversigt over Bornholms Amt, 1810, og i samme forfatters indberetning 1806 i Det bornholmske Efterslægts Skrifter, 2. og 3. hæfte. Endvidere må henvises til Rawert og Garlieb: Bornholm beskrevet paa en Reise i Aaret 1815. Kbh., 1819, I. S. N. Panum: Beskrivelse over Bornholm. Slesvig, 1830 og C. G. Brunius: Konstanteckningar under en Resa till Bornholm 1857. Lund, 1860.

Bornholmsk byggeskik er behandlet af arkitekt K. Thorsen i Bornholms Samlinger XLII, s. 117 ff., af H. Zangenberg smstds. XIX, s. 133 f. og af H. H. Engquist i Bornholmernes Land. Rønne 1944. Glarmester Johan Hansen har i En bornholmsk Haandværkers Erindringer udgivne ved Th. Lind, Rønne 1934 givet ypperlige skildringer af, hvorledes byggeriet foregik på Bornholm i gamle dage, både på landet og i byen. Forfatteren redegør tilmed grundigt for huses og gårdes indretning og brug.

Fæstningen Christiansø

Bornholms byer og Christiansø har ikke meget tilfælles, det skulle da være samspillet mellem naturen og bygningskunsten, som begge steder, men på højst forskellig måde betinger de ejendommelige virkninger.

I de bornholmske byer indordner de ganske simple huse sig under klippeøens egenartede naturforhold, på Christiansø har den strengt disciplinerede arkitektur gjort et forsøg på at beherske omgivelserne. Øerne, »Ertholmene«, som de kaldtes, før de blev forvandlet og 1688 døbt om efter rigets enevældige monark, ville uden arkitekturen kun være barske klippeskær, således som vi kender dem i titusindvis fra Sveriges og Norges kyster. På et kongeligt magtbud blev de efter arkitekters og ingeniørofficerers ideer forvandlet til et fæstningsværk på sin vis ligeså enestående som Hammershus.

Christiansø – kan vi fastslå – er ikke nogen by, selv om den rummer to »gader«. Disse ligger på hver sin ø, kommer fra intet og fører til intet, og deres beboere var oprindelig officerer og menige soldater. Her fandtes også kirke, kro og fængsel, det vil sige alt, hvad i almindelighed anses for fyldestgørende til opretholdelsen af et bysamfund. Men Christiansø var uden for det civile livs love, den var en fæstning og alt: klipper og mennesker underlagt militærets strenge tugt.

Det er nu hundrede år siden, Christiansø blev opgivet som fæstning, og siden har et stadig svindende antal indbyggere opretholdt livet på de fjerne øer vinter og sommer, året rundt, til gengæld lærer et voksende antal fremmede Christiansø at kende på små kortvarige besøg

Christiansø, 1951

med bådene fra Bornholm. I de få timer bådene fra Bornholm ligger i havnen er de to små øer voldsomt overbefolket. Christiansø er vel værd et besøg, også et længere, den er et sjældent arkitekturhistorisk monument, hvis storhed nok for en del beror på den isolerede beliggenhed og havets vælde, men som dog først tilfulde går op for én, når man har gjort sig klart, med hvilken mageløs kunst alt er arrangeret.

Bornholm har altid haft en ganske ejendommelig strategisk betydning, hvad man ligefrem kan aflæse af øens fortidsminder. Baggrunden for opførelsen af Gamleborg i Paradisbakkerne fortøner sig i dunkle forhistoriske tider, men at dette værk er opført som værn mod fremmede kan der næppe herske nogen tvivl om. At Bornholm også i den ældre middelalder var truet af overfald fra søen, viser den anden tilflugtsborg Storeborg i Almindingen og de mange befæstede kirker. Hammershus og Lilleborg beretter om, hvorledes Bornholm blev en brik i spillet først mellem ærkebiskoppen i Lund og den danske konge, siden mellem denne og Lybæk. Da de hanseatiske købmænd havde trukket det korteste strå i kampen om herrevældet i Østersøen, lå Bornholm en tid trygt hen, og hverken Hammershus eller nogen anden part af øen blev befæstet. De sidste bygherrer på Hammershus var lybækkerne. Men de østdanske provinsers afståelse til Sverige gjorde Bornholm til en dansk forpost i Østersøen, hvis betydning navnlig afhang af dens evne som flådebasis, og da svenskerne under Den skånske krig flyttede deres krigsskibe fra Stockholm til Kalmar og siden i 1680 grundede flådestationen Karlskrona, blev det helt klart for Christian V og hans rådgivere, at tiden var inde for et dansk modtræk. Da Hammershus ikke kunne beskytte nogen havn eller naturlig ankerplads, var den gamle borgs dage talte, interessen samlede sig om to andre lokaliteter: Rønne og Christiansø.

Om Rønnes lidet gloriøse skæbne som fæstningsby er tidligere gjort bemærkning. I det følgende skal – til forståelse af Christiansø som arkitekturmonument – hovedpunkterne af dens bygningshistorie anføres.

Christiansø. Lille tårn på Frederikso, 1951

Fæstningens bygningshistorie

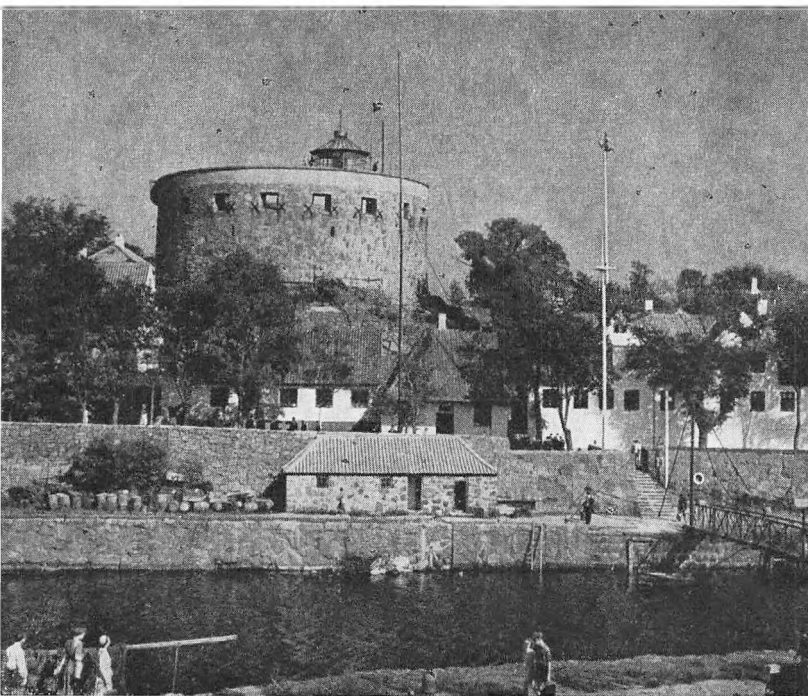
Ertholmene udgør en lille øgruppe bestående af tre større øer og en del mindre skær. Mellem den største og mindste af øerne Christiansø og Frederikso er et smalt og ret dybt sund, en naturlig havn. Skønt naturforholdene forbød nogen synderlig udvidelse, kunne havnen dog, når den blev tilbørlig beskyttet afgive fortrinlig lejlighed til at bjerge en lille eskadre og ville derved ud-

gøre »en Forvagt og Antemuraille til Østersøen«, således hedder det i den første rapport fra den commission, som 1683 sendtes til Erholmene for at forberede befæstningen.

Tvillingriget Danmark-Norge rådede over officerer, som var fortrolig med anlæggelsen af klippefæstninger, og Christian V overdrog ingeniørofficeren Anton Coucheron at forestå anlæggelsen af fæstningen på Erholmene. I maj 1684 kom han fra Norge til sit nye virkefelt i spidsen for to kompagnier norske soldater. Både officerer og menige følte sig hjemmevante på klippegrund, og de hidtil så øde øer genlød snart af sprængninger og hammerslag, deres forvandlingstime var inde.

Befæstningskunsten følger strengt logiske love, men ikke altid er de der udøver denne kunst enige om præmisserne, resultaterne kan falde højst forskellig ud. Disse forvirrende omstændigheder præger i høj grad Christiansøs bygningshistorie og blev årsag til, at flådens chefer aldrig helt turde forlade sig på fæstningens styrke.

Ét stod fast: det var havnen, flåden havde brug for, og den man burde beskytte. Det første arbejde, som satte i værk, var derfor opførelsen af fire kanonbatterier, to på hver ø til beskyttelse af havneindløbene. Men for at hindre fjenden i at gøre landgang på øerne måtte anderledes alvorlige foranstaltninger til. Det varede derfor ikke længe, før man lagde grunden til det Store Tårn på Christiansø, hvorfra kanoner kunne række ud over havnen og en god del af begge øer. Store Tårn er et betydeligt og på vore breddegrader sjældent bygningsværk, hvis mægtige volumen vel endnu i sin halvt ruinerede tilstand imponerer beskueren, men som i øvrigt

Christiansø. Store tårn, 1950

siden 1806, efter indretningen af fyret, har fået mere fredelige funktioner, end det oprindelig blev tillagt.

Store Tårn var en tre stokværk høj ringbygning opført af svære kampestensmure. Den udvendige diameter var 25, den indvendige 21 meter. I mellemrummet mellem de to murcylindre fandtes i de to nedre stokværk så forskelligartede rum som tøjhus, kirke og kommandantbolig. Navnlig kirken, hvis grundplan nærmest var halvmåneformet, dannede et rum af en højst usædvan-

Christiansø. Hovedvagten og forvalterboligen, 1951

lig form. Fra tredie stokværk, som var åbent, pegede kanonerne truende horisonten rundt.

Da Store Tårn stod færdigt, havde det en ikke ringe lighed med Bornholms berømte, men langt mindre rundkirker (Østerlars Kirkes diam. er 16 m), og ligheden var i øvrigt ikke ganske tilfældig. Fra tidernes morgen har man haft erfaring for, at en bygning af cirkulær grundplan lettere lader sig forsvare end en af firkantet. Store Tårn udgjorde fæstningens kastel – Don-

Christiansø, 1950

jon ville man have kaldt den i middelalderen – og skulle, tilligemed de nævnte batterier, beskytte den værdifulde havn.

For at sikre øerne mod angreb fra landgangsbåde lagde man flere batterier på fremskudte, højtliggende steder langs kysterne, og disse kanonstillinger blev efterhånden forbundet med lave brede mure af stablede kløvede kampesten. Bag denne »Circumvallationslinie« kunne infanteriet søge dækning.

Christiansø. Store tårn og pakhus, 1950

1685 gik soldaterne ledet af Coucheron i gang med at opføre Lille Tårn på Frederikse, som i modsætning til Store Tårn endnu er velbevaret. Lille Tårn anbragtes nordligt på Frederikse, men var et betydelig mindre og enklere bygværk. Det omfattede kun to stokværk, det nedre indrettet til logementer, det øvre som kanonbatteri, hvorfra ikke blot Frederikse og nordre havneindløb kunne beherskes, men også den flade ø Græsholmen, som i tilfælde af at fjenden gik i land og satte sig fast

Christiansø. Gaden og den gamle kro, 1950

her, ville betyde en alvorlig trussel mod fæstningen. Lille Tårn har bevaret sit smukke spir, der er elegant opskalket, og hvis silhouet oplives af gavlkviste og hej-seluger. Vejr og vind har givet spåntaget farve og glans som et muldvarpeskind.

Trods slægtskabet kan de to tårne på Christiansø dog ikke direkte føre deres aner tilbage til de bornholmske rundkirker. Coucheron, som udkastede planerne for lignende rundbygninger i Frederikshavn (1687) og i

Rønne (1689), må have lært typen at kende i Norge; men oprindelig hørte den hjemme ved Middelhavets kystbyer, hvor sådanne kasteller i stort tal blev bygget til værn mod tyrkernes angreb.

Da der foruden batterier og tårne var opført en del mindre bindingsværksbygninger på Frederikseø, stod fæstningen Christiansø fuldført efter Coucherons plan; men admiralitetets tillid til dens styrke synes ikke at have været videre grundfæstet, når man ser, at det under Den Store Nordiske Krig ikke turde lade orlogsskibe have station her og i de følgende årtier lod udarbejde adskillige projekter til forbedring af fæstningsværkerne. Der blev også rejst en del nybygninger, blandt andet anlagdes en skanse på Græsholmen, og forbindelsesmurene mellem batterierne blev udbygget.

Fra Christian VI's tid stammer hele rækken af Christiansø's statelige bygninger, fæstningens facade mod havnen. Længst i nord, ved foden af Store Tårn ligger kommandantboligen (opført 1703), et bredt hus med en kraftig midtrisalit, bag hvis fremspring parolestuens og festsalens fornemme rum dølger sig. Fra vinduerne har man frit udsyn over havnen og dens indløb. Efter købmandshandelens mere beskedne hus kommer »Corps de Garde«n, hovedvagtens bygning (opført 1735) med sit stærkt udhængende tag og klinkebelagte fortov, hvor vagtposterne har stået i ly. Husrækken afsluttes mod syd af forvalterboligens lange længe, hvis søndre endegavl bærer årstallet 1738. En eller anden har engang fundet på at kalke huset hvidt og derved bragt liv ind blandt fæstningens okkergule huse.

Trods alle nybygninger og forsøg på forbedringer mente sagkundskaben ikke, at fæstningen havde øget

Christiansø. Gaden på Frederiksø, 1951

sin styrke. I en indberetning 1741 efter et besøg på øerne gav flådens øverste chef og store reorganisator greve F. Danneskiold-Samsøe udtryk for en sønderlemmende kritik af forholdene. De lange skyttemure, som kun bestod af løst stablede sten, var overflødige, ja direkte farlige for forsvaret, da de styrtede sammen for det mindste kanonskud. Man ville også vanskeligt kunne påstå, at det havde været heldigt at anlægge en skan-

se på Græsholmen. Dermed var givet fjenden mulighed for at bide sig fast på denne ø, hvorfra han kunne angribe de to andre. Couchérons hensigt med Lille Tårn havde jo netop været, at det ved sin placering og højde skulle kunne holde den flade Græsholmen under ild.

Christiansø blev dog ikke opgivet som fæstning, men ved det eneste tilfælde, den kom i kamp – i 1808 – kunne kanonerne fra batterier og tårne ikke nå fjendens skibe, til gengæld voldte kuglerne fra de engelske skibe kun ringe skade på øerne. Så længe sejlskibene herskede på havene beholdt i det mindste dens fortrinlige havn betydning som nødhavn, og ikke så sjældent tyede et skib herind for at fylde sine tanke med vand fra klippeøens store cisterner, naturlige lavninger i klipperne, hvori regnvandet samler sig. Et af de største bassiner bærer navnet »Guds Forsyn«.

Fra tid til anden opførtes også nye bygninger på øerne, de fleste præget af militærarkitekturens strenge stil, en del – navnlig på Frederiksø – af bornholmsk byggesæt. Det gælder dem alle, selv de beskedne tjærede og teglhængte kanonbådsskure fra englænderkrigens tid, at de har bidraget til at forøge Christiansøs værdi som arkitekturmonument.

I forlængelse af den fornemme Kajgade opførtes mod syd i årene 1789–91 »Gaden« som logement for soldater- og officersfamilier. De to etager høje stokke, som er bygget af store granitsten minder ved deres form og farve om en af soldaterbyen Nyboders bekendte gader, men har i øvrigt på grund af deres mærkelige beliggenhed ikke noget egentlig sidestykke i det hele Danmark. Det er en helt mærkelig oplevelse at vandre på de store brosten uforstyrret af al kørende trafik fra forvalterbo-

Christiansø. Kanonbådsskure og røgeri på Frederikse, 1951

ligens sydgavl forbi Sprøjtehuset med det mærkeligt svajende Bohlendach-tag ud til Juels Batteri og den gamle kro, som 1736 blev opført til officersmesse. Her slutter gaden brat, kun en lille klippesti leder videre langs kampestensmuren, som omgiver øen og trækker fæstningens konturer op i et mærkeligt kantet forløb. »Gaden« er ingen færdselsåre og har kun fået form som en sådan, fordi det nu engang, når mange familier skal

stuves sammen, er mest praktisk at anbringe dem i rækkehuse ordentligt side om side og over hinanden.

Blandt Christiansøs mere markante bygninger fra fæstningens senere tid står endnu tilbage at omtale to: Commandant v. Kohls Magasinbygning fra 1808, som ligger på Christiansø ved havnen nord for »Gaden«s vestre stok og Statsfængslet på Frederiksbø.

De to huse har visse lighedspunkter med hinanden, som forklares ved overensstemmelsen mellem deres formål: at udelukke – i det ene tilfælde varer, i det andet mennesker – fra omverdenen. Derfor har begge huse store murflader og små – med sikker proportionssans anbragte – lysåbninger, som også i Statsfængslet human nok er anbragt mod syd. At der i øvrigt ikke blev kælet for fangerne, kan man ved selvsyn erkyndige sig om. Dr. Dampes celle på første sal står åben for de besøgende, der vil mindes dette offer for enevoldsmagtens strengthed i hans lidelsers bolig. Han afsonede her i årene 1826–41 en del af sin livsvarige straf for højforræderi. Før 1824, da Statsfængslet blev opført, sad fangerne i Kastellet, Store Tårn, der som nævnt også rummede fæstningens kirke. 1821 indrettedes denne i en våbensmedie fra englænderkrigens tid, som 1852 blev forandret og udvidet. Ved samme lejlighed skænkede Frederik VII orglet til minde om sit besøg på Christiansø året før.

I 1855 blev fæstningen nedlagt, og få år efter forlod garnisonen øerne, som dog stadig administreres af Forsvarsministeriet og ganske sikkert netop derfor har formålet at bevare sin værdifulde arkitektur intakt. Ikke én skæmmende nybygning bryder helheden. Der er plads nok i de gamle huse – i al fald om vinteren – og

fremtidens problem vil snarest være, hvorledes man skal vedligeholde de boliger, der bliver ledige, efterhånden som indbyggerantallet svinder ind. Enhver der holder af god arkitektur må håbe, at der aldrig må mangle penge og vilje til at værne dette enestående historiske mindesmærke, enestående først og fremmest ved samspillet mellem bygningerne og naturen. Hertil findes der intet sidestykke i kongeriget. Af den sparsomme jord, som møjsommeligt ladning efter ladning er sejlet over til klippeøerne, er i århundredernes løb groet en frodig – men botanisk set højst blandet – vegetation op. Mærkelige træer og urter er her bragt sammen fra mange egne af jordkloden, og selv sydlandske planter har fundet sig hjemme blandt de lune klipper. De to lunde: »Kongens Have« og »Stiboltsminde«, som kommandanterne plantede for hundreder år siden tilslører nu de barske omgivelser og bibringer Christiansø et skær af ynde. Men den evindelige lyd af fugleskrigene fra den øde, fredede Græsholm bærer overalt bud fra den vilde, utæmmede natur.

En sommerdag, når havet er dybt blå, og de kalkede huse med teglstenstagene lyser mellem røde og gule klipper og i det grønne, kan man føle sig hensat til Middelhavet. I erindringen vil et besøg på Christiansø altid komme til at stå som en rejse til et fjernt og eventyragtigt rige.

CHRISTIANSØ

LITTERATURHENVISNINGER

Over Christiansøs bygningshistorie er endnu ikke fremkommet nogen samlet oversigt. Christian Elling har i Holmens Bygningshistorie. Kbh. 1932 leveret en dokumenteret redegørelse for fæstningens grundlæggelse og dens ældste arkitektur. I Thuras Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over Bornholm og Christiansø. Kbh. 1756 samt i Nyt Archiv for Søværnet I. Kbh. 1842 findes side 359 ff. et »Bidrag til Fæstningen Christiansøes Historie fra dets Anlæggelse og ned til imod Slutningen af det forrige Aarhundrede«. C. V. Hertels Nye udførlig Beskrivelse over Christiansø. Aalborg, 1809 bygger for en stor del på dr. Johann Christian Ficks neueste Reise zu Wasser und Land. Erlangen, 1807, og giver som denne kun få præcise oplysninger om arkitekturen. En udmærket karakteristik udfra arkitektur- og haveæstetiske synspunkter har G. N. Brandt givet af Christiansø i Architekten 1924. Johan Bulmer har i Bornholmske Samlinger X, Rønne 1916, s. 1-34 meddelt en historisk-topografisk beskrivelse af Christiansø. A. E. Koefoeds Kort over Fæstningen Christiansø er en nyttig vejleder for enhver, der besøger de fjerntliggende øer og gerne vil vide besked om deres mærkværdigheder. Endelig kan henvises til Trap: Danmark, 5. udg. Kbh. 1955.

Lige til at putte i lommen
– eller tage med i bilen –

Handskerumsbøgerne

Danmarks herligheder

Redigeret af dr. phil. Aage Roussell

Turisten og søndagsbilisten vil gerne på en lettilgængelig måde erhverve viden om det, han ser på sin tur. I **Handskerumsbøgerne – Danmarks herligheder** gives i tekst og billeder en nem førstehåndsorientering om steder og bygninger, oldtidsmindesmærker og kirker, slotte og palæer, herregårde og borgerhuse overalt i det dejlige Danmark.

En række eksperter har skrevet de enkelte bind, der hver for sig på overskuelig måde giver klare oplysninger om særlige områder eller emner. Den righoldige illustrering er afrundet med gode oversigtskort.

Serien omfatter foreløbig:

Ellen Andersen: Sydfyns herregarde

Bredo L. Grandjean: Københavnske palæer

Otto Nørn: Bornholms byer og fæstningen Christiansø

Under udarbejdelse er:

Gudmund Boesen: Nordsjællands slotte

Hans H. Engqvist: Sønderjyske byer

Th. Ramskou: Himmerlands oldtidsminder

Flere bind er under planlægning

Handskerumsbøgerne – Danmarks herligheder

giver god orientering før turen – er nyttige at have med på stedet – og genopfrisker indtrykkene, når man er kommet hjem.

